

Schleicher Vera: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*

Budapest, L'Harmattan, 2018, 386 l.

Izgalmas kérdésként vetődik fel, hogy egy olyan tudományos munka esetében, amely a Balaton térségének 19–20. századi kulturális átalakulását igyekszik körültekintően bemutatni, mi teszi láthatóvá, felismerhetővé, beazonosíthatóvá a Balatont, amikor az olvasó először veszi kezébe a kötetet. Több megoldás is kínálkozik a képzeletbeli látványtervező előtt: egy részletes kartográfiai ábrázolás a tóról, esetleg egy jól sikerült légi felvétel vagy éppen valamely ismert partszakasz festői nagytotálja. Schleicher Vera könyvének borítója – Kőműves Kristóf munkája¹ – azonban épphogy nem egyfajta teljességre törekvő, átfogó képet igyekszik adni a vidékről, hanem a táj érzékelésének (értelmezésének, használatának) egyéni perspektívá(k)hoz való kötöttségét hangsúlyozza. A sematikus látványvilágú képen két háttal álló alak fekete sziluettje látható, akik lábszárközépig gázoltak a tóban, tekintetük a túlsó part felé réved, a Balatont pedig (a víz kékségén kívül) leginkább csak az északi part jellegzetes hegyei, elsősorban a Badacsony² teszik fölismerhetővé. Az azonban első látásra egyáltalán nem egyértelmű, hogy a tóra irányuló figyelem vajon az óslakosság mindennapi látványtapasztalata vagy inkább a vidékre idegenként érkezők „turistatekintete”³.

Schleicher Vera könyve egyszerre összefoglalója a Balatonról szóló könyvtárnyi társadalomtudományos irodalomnak és megújítója a tóval kapcsolatos közkeletű (nem csak tudományos) reprezentációk, képzetrendszerek hagyományának. Problémafelvetését, forrásait és módszertanát illetően részben klasszikus, dokumentált terepmunkára alapozott etnográfiai tanulmány, részben pedig a kortárs, „térbeli fordulat” utáni turizmusantropológia tanulságait felhasználó interpretatív kultúrtörténet. A kötet célja a szerző által „Balaton-térség”-nek nevezett lehatárolt földrajzi egység 1821 és 1960 közötti társadalmi, kulturális átalakulásának a bemutatása, valamint az e korszak alatt

¹ A könyvborítón szereplő két alak mintája Kiss István 1960-ban készült *Emberpár* című alumíniumszobra, amely a fonyódi móló előtti parkban található. Jóllehet a szoborról készült fénykép szerepel is Schleicher könyvének 93. oldalán, az első olvasáskor átsiklottam fölötte. Torbó Annamáriának köszönöm, hogy minderre felhívta a figyelmemet.

² A könyvborító vizuális megvalósítása leginkább a Badacsonyi Céh Turisztikai Egyesület kiadványain használt „Badacsony régió” logóra hasonlít. Lásd: *Badacsony régió. Badacsonytomaj, Badacsonytördemic, Ábrahámhegy, Szigliget*, Badacsony, Badacsonyi Céh Turisztikai Egyesület, 2015.

³ Vö. John URRY, *A turistatekintet = Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. BÓDI Jenő, PUSZTAI Bertalan, Bp.–Pécs–Szeged, Gondolat–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék–SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 41–62.

megfigyelhető kölcsönhatások (térhasználatok, térértelmezések, térrepresentációk) feltérképezése. A könyv első, igen hosszú bevezető fejezete a téma általános elméleti-történeti kereteit vázolja. Bemutatja a Balaton-térség történetileg változó földrajzi és társadalmi fogalmát, részletesen körüljárja az értekezésben hangsúlyosan szereplő terminusokat (turizmus, őslakosság, nyaralók stb.), ismerteti azokat a tudománytörténeti kontextusokat, amelyekből a vizsgálódás kiindul, és amelyekre reflektálni igyekszik, illetve kategorizálja azt az igen nagy kiterjedésű forrásanyagot, amelyre a könyvben található elemzések épülnek. A második fejezet a Balaton társadalomtörténeti korszakainak jellemzésével foglalkozik, ezt követi a régió kulturális átrendeződésének a bemutatása: az őslakosság kultúrájának rövid összefoglalása, majd a turisztikai célú kulturális mozgások elemzése, elsősorban a fürdőfejlesztési koncepciók, illetve az eltérő településfejlődési modellek alapján. A *Kapcsolatok rendszere az átalakuló Balaton-térségben* című fejezet a környező vidék lakosságának – az őslakosoknak, a turizmusban részt vevő népességnek, valamint az idegenforgalom terjeszkedését értelmező/irányító eliteknek – az intézményes és személyközi kapcsolatrendszerét járja körül, az ezt követő két fejezet pedig a turizmus térfoglalása révén átalakult balatoni kultúra *térhasználatát* és a földrajzi tér különböző *értelmezéseit* tárja föl. A *Kulturális kölcsönhatások mérlege* című összegző rész a tó kultúrtörténetéből kimetszett százötven esztendő során végbement átalakulás tömör foglalata.

A kötet hosszú bevezető fejezete elsőként felvázolja a Balaton társadalmi képzetben élő képeinek alakulástörténetét, annak első 18–19. századi geográfiai, irodalmi reprezentációitól kezdve egészen a 20. század közepén született tudományos-ismetterjesztő leírásokig. Emellett a különböző munkákban eltérő, gyakran következtelen és egymásnak ellentmondó Balaton-fogalmak („Balatonmellék” „Balatonvidék”, „Balatonkörnyék” stb.) mátrixában megalkotja az elemzésben használt „Balaton-térség” definíciót, amely azon part menti településeket foglalja magában, amelyeket „egyrészt a vízjogból következően, másrészt a lakóhely-élettér azonossága révén, harmadrészt pedig a turizmus következtében a vizsgált társadalmi rétegek közösen használtak” (37). Ezen alakulástörténet, amely feltárja a térség tudományos megismerésének különböző történeti paradigmáit, már önmagában megvilágítja a könyv által felvetett legfontosabb problémát, mégpedig a Balatont egyaránt használó őslakosság és az idegenből érkező üdülőközönség (időszaki nyaralók, villaépítők, fürdőalapítók stb.) kultúrájának *kölcsönhatásaira* fordított figyelem hiányát. Ez a hiány abból táplálkozik – és ez teszi Schleicher könyvét előzmény nélküli, hiánypótló munkává –, hogy a Balatonnal kapcsolatos értekezések rendszerint „elbeszélnek» egymás mellett: a kutatók figyelme megoszlik az úgynevezett »népi kultúra« és az úgynevezett »fürdőkultúra« között” (38). Az egyik vagy a másik „irányzatot” képviselő korábbi értekezőkkel szemben Schleicher Vera munkája e két kultúra: az őslakosság és az idegenforgalom „találkozását”, az e találkozásban részt vevők hol konfliktusos, hol integratív jellegű viszonyát elemzi. Ezt erősíti az elméleti reflektáltságon, a turizmusantropológia

nézőpontjának tudatos alkalmazásán túl a felhasznált források sokszínűsége: az értelmezésekben éppúgy meglik helyüket az etnográfiai szakmunkák, helytörténeti monográfiák és a terepmunka során készült mélyinterjúk, mint a turisztikai kiadványok és a szépirodalom.

Igen tanulságos a térség társadalomtörténeti korszakainak részletező leírása, amely a korábbi, főként hagyományos történelmi korszakokra és a turizmus statisztikai mutatóira alapozott korszakolásokkal szemben egy komplexebb szempontrendszer szerint állapítja meg a modern turisztikai régióvá válás egyes periódusait. Ez a szempontrendszer a környékbeli turizmus volumenének alakulása mellett számításba veszi a vízmederrel, fürdőekkel, ingatlanokkal kapcsolatos tulajdonosi szerkezet változását, a térség általános demográfiai mutatóinak alakulását, a Balatonnal kapcsolatos eszmék, ideológiák természetrajzát, a döntéshozatal és az intézményesülés mozzanatait, valamint a turizmus által indukált vagy fölerősített társadalmi mobilitás mértékét és típusait (68). Ez alapján állapítható meg a térség történetének három nagy korszaka (1702–1822, 1822–1960,⁴ 1960-tól napjainkig), amelyek közül a könyv elemzései a középső periódus tendenciáira irányulnak, arra a hosszú időszakra, amely döntőnek bizonyult a térség arculatának az átalakulásában. Ezt a csaknem százötven évet bontja kisebb korszakokra (1822–61, 1861–1909, 1909–20, 1920–44, 1944–48, 1948–60) a tárgyalt fejezet, amelynek leírásaiban, helyzetképeiben már teljes fegyverzetében mutatkozik meg a munka során felhasznált hatalmas forrásirodalom.

A *Balaton-térség átrendeződése* című fejezet voltaképp értelmezhető a Balaton kultúrájával és a balatoni turizmus üdvtörténetének közkeletű narratívájával kapcsolatos tévhitek lerombolásaként, e képzetek korrekciójaként. A *Balaton mint kulturális tér* című részben Schleicher sokoldalúan mutatja be a térség őslakosságának a kultúráját, termékeny párbeszédbe lépve a tőről szóló társadalomtudományos irodalom talán legfontosabb, legnagyobb hatású produktumával, Jankó János 1902-es monográfiájával.⁵ Jankó igényes, terepmunkára alapozott, ám megkérdőjelezhető axiómákra épülő etnográfiai munkájának megállapításaival vitatkozva fölülvizsgálja, árnyalja az őslakosság „szárazföldi természetével” kapcsolatos képzeteket, a tó kulturálishatár-szerepét, valamint az északi és déli part fejlődésének és kultúrájának egyértelmű elkülönződését. A különböző part menti települések és földrajzi-ökológiai kistájak helyenként igen eltérő történeti formálódásának áttekintése révén pedig több alternatív fürdőfejlesztési koncepciót, valamint településfejlődési modellt különít el, meggyőzően érvelve a turizmus sajátos, egyszerre homogenizáló és (újra)differenciáló hatása mellett.

⁴ Az 1822-es esztendő a Balaton vízének fürdés céljából való felhasználására, pontosabban e minden bizonnyal már korábban is létező gyakorlat intézményesülésére (az első füredi tavi „hidegfürdő” megnyitására) utal (vö. 34–35). Mivel a könyv belső címlapján és az összes többi előforduláskor is következétesen ez az évszám szerepel, a külső borítóra került „1821–1960” időszak-megjelölés valószínűleg sajtóhiba eredménye lehet.

⁵ JANKÓ János, *A Balaton-melléki lakosság néprajza*, Bp., A Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága, 1902.

Megvilágító erejű az idegenforgalomban részt vevő népesség és az őslakosság kapcsolatában azon intézmények szerepének a feltérképezése, amelyek (tervezési, döntéshozatali, kivitelezési szinten) jelentősen részt vállaltak a Balaton-térség átformálásában valamely korszak során. A különböző országos vagy regionális közigazgatási szervek, bizottságok és a helyi turisztikai érdekképviseltek (Balaton-egylet, Balatoni Szövetség, Balatoni Társaság, Balatoni Egyesületek Szövetsége) értelmező tevékenységének, hatalmi pozíciójának érzékletes leírásához képest lankad az olvasói figyelem a turizmusban részt vevők személyes kapcsolatrendszerének az áttekintésénél, amelynek során a szerző a szobakiadás eltérő módozataitól a tejárusítás hálózatán át a faragott szuvenírek iparáig feltérképezi a part menti népesség tevékenységkörét. Mindazonáltal e hosszúra nyúlt fejezet meggyőzően bizonyítja az őslakosság és a nyaralóközönség viszonyának sokrétűségét, komplex jellegét.

A térhasználat gyakorlatait elemző fejezet némileg megismétli a Balaton-térség őslakosságának kultúrájával kapcsolatban írtakat, ugyanakkor Schleicher itt foglalja össze leginkább egzakt módon a két kulturális rendszernek (az őslakosság és a nyaralónépesség térhasználatának) a különbségét.

[E] különbség legmeghatározóbb eleme az volt, hogy a fürdőkultúra a víz és annak szezonális hasznosítási formái felől értelmezte a térség egészét, míg a hagyományos kultúra a szárazföld, azaz saját élettere felől tette ugyanezt. A fürdőkultúra értelmezési keretében a Balaton és annak használata önálló kulturális rendszert alkotott, a hagyományos kultúra nézőpontjából azonban csupán az egész évben zajló szárazföldi és vízi-vízparti cselekvések rendszerének egyik, bár fontos eleme volt. Ráadásul az őslakosság hagyományos kultúrájában az évszázados tapasztalatok értelmében éppen azok az elemek – a híg vízen és vízben való tartózkodás – bélyegződtek meg veszélyesekként s váltak irracionálissá, amelyek a turizmus vízhasználatának központi elemét képezték. (224)

A turisztikai térfoglalás folyamata című második alfejezet legnagyobb tanulsága a mai olvasó számára pedig nem más, mint annak tapasztalata, hogy az a Balaton, amit ma látunk, érzékelünk, tapintunk és elképzelünk – amelynek a vízében megfürdünk, amelynek a partjain lépdelünk – egy visszafordíthatatlan (fizikai és szimbolikus) transzformáció eredménye. Az őslakosság népi kultúrájának marginalizálódása, majd a vizsgált korszakot követő teljes eltűnése mellett talán az a leginkább szembe-tűnő a mai olvasó számára, hogy a turizmus a szó szoros értelmében alakította át a tópart egészét. Települések formálódtak át, osztódtak szét és sorvadtak el az idegenforgalom hatására, a fürdőkultúra térhódítása átalakította a partokat, a medret, a természeti környezetet, a Balaton-kultusz pedig még a települések önidentifikációját is áthatja a helységnévadások révén. A sor tovább folytatható lenne, mindazonáltal furcsa belegondolni, hogy az a Balaton, amelyet ma Balatonnak tartunk (és turistaként autentikusnak érzékelünk), voltaképp egy konstrukció – egy megalkotott, valósággá lett konstrukció.

Ennek a mindennapi gyakorlatok rendszerén végbemenő kulturális átalakulásnak a szimbolikus aspektusait tárja fel a következő fejezet, amely érzékletes képet nyújt

a nyaralónépeség és az őslakosság eltérő térértelmezéseiről, illetve arról a „kulturharcról”, amely során a 19. század utolsó harmadától a 20. század közepéig egy jól meghatározható értelmező elit (a helyi lakosság ellenében) véghez vitte a Balaton idegenforgalmi „fölfedezését”, és kísérletet tett e kulturális igen tagolt „táj egészének átlényegítésére” (300). A több mint háromszáz oldalas, részletgazdag könyv utolsó fejezetéhez érve talán nem is lepődik meg az olvasó, hogy a vizsgált kulturális átalakulás (ha nem is rögtön, de a tárgyalt periódust követően rövidesen) az őslakosság kultúrájának eltűnésével és a turizmus teljes győzelmével végződött. Izgalmas részkonklúziója a kulturális átalakulás mérlegének a szerző azon állítása, hogy a térség társadalmában, kultúrájában „problematikus hatást fejtett ki [...] a turizmusban közvetített társadalomkép, pontosabban annak erős konzervatív vonásai” (323). Illetve, hogy a „turizmus szereplőit a vélt »kultúrfölény« mentesítette a helyiek kultúrájának és a lokális környezetre vonatkozó tudásának megismerése alól, így ezek a szempontok a legkevésbé sem érvényesültek a döntésekben [...]” (324). Utóbbi éles helyzetkép minden bizonnyal jellemző a vizsgált periódus legnagyobb részére – különösen a 19. század végétől az 1945-ig tartó időszakra –, de teljes egészében biztosan nem vonatkoztatható például az 1950–60-as évek központi (állami) fejlesztési terveire. Épp Schleicher írja le az 1945 utáni „nép tava” jellegű tájrepresentációk kapcsán, hogy a Balaton ekkor felértékelődő sportturisztikai jelentősége képes volt valódi közösségek megteremtésére, amellyel „– elsőként a balatoni turizmus történetében – a turisztikai kínálat a helyiek és a nyaralók közös és tömeges élményévé kezdett formálódni” (306).

Schleicher Vera *Kultúrfürdő* című könyvének tudományos relevanciáját, hiánypótló mivoltát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Magától értetődő, ám a téma társadalomtudományos szakirodalmában eddig háttérbe szorult kérdésfeltevéseivel és problémáérzékenységével bizonyos értelemben megújítója a Balaton kultúrájáról való (nem csak tudományos) tudás történetének. Elméletileg reflektált, megalapozott munka, amelyhez a roppant volumenű forrásanyagot kezelni képes arányérzék és megnyerő stílus társul. Az etnográfus végzettségű szerző nemcsak a népismereti tanulmányok, levéltári források és helytörténeti munkák világában mozog otthonosan – elemzéseiben virtuóz módon alkalmazza a sajtóbeli és a szépirodalmi forrásokat is. Kötetében a társadalomtörténeti folyamatok sajátos fordulatait jól illusztrálják a Balatont témává tevő írók, publicisták (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Eötvös Károly, Endrődi Sándor, Gábor Andor vagy a kevésbé ismert Váth János) idézetei, ugyanakkor ezek a szövegek nem egy az egyben a társadalmi mozgások *tükréiként* jelennek meg;⁶ a szépirodalmi források felhasználása és kezelése a szerző kivételes retorikai érzékenységéről tanúskodik.

Ami hiányosságként róható föl a kötet kapcsán, az is leginkább a munka hatalmas volumenéből és a téma kereteiből adódik. Mivel a kötet egy igen nagy időtávot igyekszik

⁶ A szépirodalmi szövegek reflektálatlan, „illusztratív” jellegű használata igen gyakori jelensége a Balatonnal foglalkozó tudományos-ismeretterjesztő munkáknak. Ennek iskolapéldája: Kovács Emőke, *A régi idők Balatonja – Egy különös táj különös története*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2013.

áttekinteni, amelyhez nagy számú (összesen tizennégyféle) változatos szövegtípust használ fel, az igen eltérő műfajú és kontextusú, önmagukban is nagyon izgalmas források különböző súllyal jelennek meg az elemzések során. A könyv egésze természetesen arról tanúskodik, hogy szerzője behatóan ismeri a téma szakirodalmát és legkülönbözőbb forrásait – a turisztikai kiadványoktól egészen a fürdői levelekig –, ugyanakkor a kötet olvasása kapcsán jól kirajzolódik, hogy a munka gerince leginkább a helytörténeti monográfiákra és tanulmányokra alapozódik. A kutatás folytatásaként érdeklődésre tarthat számot a kötetben felhasznált, de különösebb hangsúlyt nem kapott egyéb források reprezentációinak a fókuszáltabb, „szövegközelibb” feltárása – itt nem csupán a szépirodalmi szövegek további értelmezésére gondolok, hanem például olyan intézményesült projektek behatóbb történeti vizsgálatára, mint az 1898-ban indult Balatoni Múzeum-Egyesület tevékenysége, a Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottságának (1891–1920) munkája, vagy éppen olyan hosszabb távú társadalomtörténeti folyamatok részletezőbb elemzésére, mint a magyarországi filoxéravész. Ugyancsak valamelyest a téma grandiózusságából adódik, hogy a részletgazdag elemzések mellett nemigen találják meg a helyüket a koncepcióban a kötetbe került vizuális ábrázolások (fotók, festmények, képeslapok). A mellékletben található igen hasznos és jól használható ábrákkal (fürdőalapítások, közigazgatási változások stb.) ellentétben a szerző legtöbbször nem is utal ezekre a főszövegben, így azok nemigen válnak értelmezés tárgyává.

A kutatás továbbvitelét illetően a különböző források fókuszáltabb vizsgálata mellett a másik lehetséges út a kötetben tárgyalt periódust követő évtizedek, tehát az 1960-as évektől napjainkig tartó korszak minden bizonnyal forrásokban gazdag balatoni fejlődéstörténetének a megrajzolása lehet. Számvetés a szocialista tervgazdaság és osztársadalmi (turisztikai) mobilitás mentalitástörténeti jelentőségével, valamint a rendszerváltást övező politikai harcokkal és a privatizáció hatásaival.⁷ Ennek a napjainkig hullámzó történetnek a hajózhatóvá tételéhez elengedhetetlen fogódzó Schleicher Vera hiánypótló munkája, amely a Balaton társadalom- és kultúrtörténetének első valódi kézikönyve.

Radnai Dániel Szabolcs

⁷ E korszakra nézvést talán az egyetlen ismert szociografikus munka a témában Moldova György monográfiája: MOLDOVA György, *A Balaton elrablása*, Bp., Dunakanyar 2000, 1996.